

Историја књиге и читања: ново трансдисциплинарно поље научног истраживања

History of book and reading: a new transdisciplinary field of scientific research

Наташа Гојковић / Nataša Gojković

Педагошки факултет у Сомбору, Универзитет у Новом Саду, Србија / Faculty of Education in Sombor, University in Novi Sad, Sombor, Serbia
natasa.gojkovic@pef.uns.ac.rs

Informacije o članku / Article Info

Primljen / Received 4. 9. 2023.

Prihvaćen / Accepted 6. 10. 2023.

Dostupan online / Available online: 10. 12. 2023.

Кључне речи / Keywords

историја читања, врсте читања, историја књиге, рукописи, штампана књига, аутор, читалац

history of reading, types of reading, history of books, manuscripts, printed book, author, reader

Сажетак / Abstract

Трагом закључка Роберта Дарнтона (Robert Darnton), водећег представника *Нове културне историје*, о томе да је историја књиге и читања више налик тропској џунгли него истраживачком пољу, те проучавања различитих врста читања које је предложио утицајни француски историчар Роже Шартје (Roger Chartier), овај рад настоји да на језровит начин прикаже појаву и развој историје читања као особеног приступа у хуманистичким наукама, те да назначи њене главне носиоце и најважнија дела. На примерима три романа укратко је осветљен феномен рецепције текста у различитим друштвеноисторијским контекстима. У складу с тим, указује се на пораст значаја историје књиге и читања, нарочито с обзиром на то да дигитално доба носи промену читалачких навика.

According to American cultural historian and academic librarian Robert Darnton, the history of the book resembles a tropical rainforest more than a research field. On the other hand, French historian and historiographer Roger Chartier suggests exploring different types of reading. Following the extensive contribution of both scholars, this paper strives to present a short review of the emergence, scope, and development of the history of books and reading, as well as its leading authors and works. Furthermore, the paper utilizes three English novels to briefly shed light on the phenomenon of the readers' and critics' reception in different social and historical contexts. In compliance with the observed, this paper concludes with the anticipation of the increased significance of the history of books and reading, keeping in mind the changing reading habits in the digital era.

Увод

Раних седамдесетих година двадесетог века, унутар главног тока друштвених и хуманистичких наука појавиле су се идеје о томе да се кључни аспекти живота могу најбоље разумети истраживањем основних веровања и претпоставки једне културе, прецизније, њене музике, језика, визуелних уметности итд. Уобличавала се хипотеза према којој култура снажно обликује људску историју, те да се стога морају проучавати културолошке импликације, односно *значање* насупрот позитивистичкој епистемологији, усредсређеној на утврђивање "чињеница". У литератури назван *културолошким преокретом* (cultural turn), овај интелектуални покрет изнедрио је разнолика померања у историјској пракси, доводећи у питање могућности објективних, универзалних знања. Како истиче Питер Берк (Peter Burke), научници који су себе до сада

Introduction

In the early 1970s of the 20th century, within the mainstream of social sciences and humanities, ideas appeared that key aspects of life can be best understood by researching the basic beliefs and assumptions of a culture, more precisely, its music, language, visual arts, etc. A hypothesis was taking shape according to which culture strongly shapes human history, and that therefore cultural implications must be studied, i.e., *meaning* as opposed to a positivist's epistemology, focused on establishing "facts". In literature, it is called a *cultural turn*, this intellectual movement produced different shifts in historical practice, calling into question the possibility of objective universal knowledge. As Peter Burke states, scientists who until now considered themselves literary critics, historians of art or science, will now prefer to present themselves as historians of culture dealing with *visual culture*, the

сматрали књижевним критичарима, историчарима уметности или науке, сада ће радије себе представити као историчаре културе који се баве *визуелном културом*, *науком о култури* итд., док је на улици *култура* постала свакодневни израз који људи користе када говоре о својој заједници или уопштено о свом животном стилу (Berk, 2010).

У меандре поменутих процеса сасвим очекивано се уклопила и стара/нова дисциплина, историја књиге и читања. Она данас важи за засебну и разгранату научну дисциплину која, према речима Роберта Дарнтона (1982: 65), има за сврху да разуме како су се идеје преносиле штампањем и како је штампана реч утицала на мишљење и понашање човека последњих петсто година. Упркос томе што су се учени људи овом темом бавили још и пре ренесансе, озбиљнији темељи за њу су постављени у деветнаестом веку у Енглеској. Проучавањем књига као материјалних објеката, успостављена је аналитичка библиографија, а нешто касније, из оваквих истраживања развили су се разноврсни правци проучавања продукције и конзумације књига (Darnton, 1982b: 65).

Већ и површним истраживањем досадашњег учинка ове научне дисциплине, једно дело искрсава на површину као пионирско. У питању је сада већ класичан рад *Долазак књиге* (*L'Apparition du livre*), Лисјена Февра (Lucien Febvre) и Анрија Жана Мартена (Henri-Jean Martin) из 1958. године. Иноваторски, па и првенствено, у намери да представи књигу као прожимајући културолошки ферментатор, као носиоца активног културолошког капитала. У том контексту, уочено је да је у ранијим временима деловање историчара књиге било првенствено интроспективне природе и усредсређено на тачне описе књига као артефаката, док у ономе што би се могло назвати новом историјом књиге, истраживачи првенствено настоје да покажу улогу књиге и свих оних медија који су неминовно повезани с њом (рукописа, новина, а данас и електронских начина комуникације) као носиоца текста од аутора и уредника ка читаоцима, сматрајући их на тај начин суштинским и истакнутим саставним делом целокупне културне историје (Willison, 2007: 2). Дарнтон, с друге стране, истиче да је књига представљала предмет истраживања и историчара који су неговали социоекономски приступ, пре свега оних окупљених око школе *Анала* (*Annales*), најутрајнијег правца у историјском мишљењу у XX

science of culture, etc., while on the street, *culture* has become an everyday expression that people use when talking about their community or about your lifestyle in general (Berk, 2010).

In the meander of mentioned processes, quite expectedly, the old/new discipline, the history of books, and reading, are also embedded. Today it is considered a separate and branched scientific discipline, which, according to Robert Darnton (1982b: 65), aims to understand how ideas were transmitted through printing and how the printed word influenced the thinking and behaviour of man for the last five hundred years. Despite the fact that educated people dealt with this theme even before the Renaissance, more serious foundations for it were laid in the nineteenth century in England. With the study of books as material objects, an analytical bibliography is established, and sometime later, from this kind of study, the production and consumption of books have developed from such studies (Darnton, 1982b: 65).

Even with superficial research on the current effect of this scientific discipline, one work emerges as pioneering. It is now a classical work, *The Coming of the Book* (*L'Apparition du livre*) by Lucien Febvre and Henri-Jean Martin, from the year 1958. The innovative, even revolutionary character of this work is contained, primarily, in the intention to present the book as a pervasive cultural ferment, as a carrier of active cultural capital. In this context, it is observed that in earlier times the activities of book historians were primarily introspective in nature and focused on accurate descriptions of books as artifacts, while in what could be called the new history of the book, researchers primarily strive to show the role of the book and all those media who are inevitably connected to it (manuscripts, newspapers, and today also electronic means of communication) as carriers of text from authors and editors to readers, thus considering them as an essential and prominent integral part of the entire cultural history (Willison, 2007: 2). Darnton, on the other hand, points out that book represents subject of the research of historians who fostered socio-economical approach, primarily those gathered around the *Annales* school, the most influenced movement in the historical thought in the 20th century. To put it in simple words, the focus of their research was finding the general intertwining of the production and consummation of books in one longer period of time. For this purpose, they dealt with private libraries and observed from a new aspect the literary production of ages such as the Age of Enlightenment, which represented turning points in human society.

столећу. Поједностављено речено, фокус њихових истраживања било је проналажење општих преплитања продукције и конзумације књига у једном дужем периоду. У ту сврху, бавили су се приватним библиотекама, посматрали са новог аспекта литерарну продукцију епоха попут просветитељства, које су представљале прекретнице у људском друштву.

Можда најјаснију, али и најоупштенију поделу главних усмерења у проучавањима књиге и читања даје Питер Берк, наводећи да с једне стране постоји приступ Роберта Дарнтона, а с друге приступ Рожеа Шартјеа. Дарнтон истражује историју читалаца и њихове рецепције књига, аутора и идеја, укључујући и преводе, неспоразуме и трансформације које при томе наступају. Шартје се, с друге стране, бави историјом односа између физичког облика књиге и осталих средстава комуникације (рукописа, воштаних таблица итд.) и њиховог интелектуалног садржаја (Burke, 2001: 535).

Историја књиге и читања – проблематика, идеје, протагонисти

Из изузетно плодне продукције чланака и студија Роберта Дарнтона који се са правом сматра једним од “очева утемељивача” историје читања као хуманистичке дисциплине (уз чланке *Шта је то историја књига?* (1982b), *“Шта је то историја књига?” Поновно истраживање* (2007) и *Први кораци према историји читања* (1986)), овде бисмо посебно издвојили и чланак *Рад и култура у штампаријама осамнаестог века* (1982c), у којем на врло живописан начин и са обиљем фактографских података приказује друштвени миље штампарства у осамнаестом веку, његове светле и мрачне стране, од утисака и доживљаја Бенџамина Френклина међу неотесаним и полупијаним радницима у Вотовој штампарији у Лондону, преко суровог “тржишта” рада на којем су се различити профили штампарских радника запошљавали и отпуштали готово као робље, па све до драгоцених и револуционарних рукописа који данас почивају иза бројних затворених врата, у тишини незамисливој за средину у којој су настали. Тако Дарнтон бележи да су послодавци дословно наручивали словослагаче и штампаре у турама, као да су мастило или папир, а исто их тако и отпуштали. Он наводи и нимало редак случај враћања пристиглих радника због болести:

Двојица од ових које сте нам послали стигли су добро, али су толико болесни да би могли заразити све остале; тако да

Perhaps the clearest, but also the most generalized classification of the main directions in the study of books and reading is given by Peter Burke, stating that on the one hand, there is the approach of Robert Darnton, and on the other, the approach of Roger Chartier. Darnton explores the history of readers and their reception of books, authors, and ideas, including translations, misunderstandings, and transformations that arise in the process. Chartier, on the other hand, deals with the historical relation between the physical shape of the book and other means of communication (manuscripts, wax tablets, etc.) and their intellectual content (Burke, 2001: 535).

History of book and reading – issues, ideas, protagonists

From the extremely fruitful production of articles and studies by Robert Darnton, who is rightfully considered one of the “founding fathers” of the history of reading as a humanistic discipline (with the articles *What is the history of books?* (1982b), *“What is the History of Books?” Revisited* (2007), and *First steps toward a history of reading* (1986)), here we would especially single out the article *Work and Culture in an Eighteenth-Century Printing Shop* (1982c), in which, in a very vivid way and with an abundance of factual data, he shows the social milieu of printing in the eighteenth century, its bright and dark sides, from the impressions and experiences of Benjamin Franklin among the uncouth and half-drunk workers at Watt’s printing house in London, through the harsh “market” of labour in which different profiles of printing workers were hired and fired almost like slaves, right up to the precious and revolutionary manuscripts that today rest behind numerous closed doors, in silence unimaginable for the environment in which they were created. Thus, Danton notes that employers literally ordered typesetters and printers in shifts, as if they were ink or paper, and fired them the same way. He also states a rare case of returning workers due to illness:

Two of those whom you have sent to us have arrived all right, but so sick that they could infect all the rest; so we haven’t been able to hire them. No one in town wanted to give them lodging. They have therefore left again and took the route for Besancon, in order to turn themselves in at the hôpital. (Darnton, 1982c: 38)

Therefore, Darnton is primarily focused on the material conditions in which the production of printed books took place, the material conditions in which the printing workers worked and their disenfranchisement as a social group, then on the struggle of publishers for survival on the book market, re-

их нисмо могли запослити. Нико у граду није хтео да им да смештај. Зато су поново отишли и упутили се у Безансон да би се пријавили у болницу.¹ (Darnton, 1982c: 38)

Дакле, Дарнтон је пре свега усредсређен на материјалне услове у којима се одвијала производња штампаних књига, материјалне услове у којима су радили штампарски радници и на њихову обесправљеност као друштвене групе, затим на борбу издавача за опстанак на тржишту књига, односе међу конкурентима итд. При томе, он своју пажњу нарочито задржава и на раније занемареној димензији као што је особена култура штампарских радника обележена егзистенцијалном несигурношћу, неумереним конзумирањем алкохола и западањем у дугове.

Међутим, праве бисере историје књиге чине друга два Дарнтонова дела: *Посао просветитељства: историја објављивања Енциклопедије 1775–1800*. (1979) и *Књижевно подземље старог режима* (1982а). Прва од ове две књиге, према речима њеног аутора, покушала је да отклони неке од непознаница које окружују општу историју књиге, и то рекапитулацијом живота *Енциклопедије*, највећег подвига издаваштва и штампарства до тадашњег доба, симбола интелектуалне надмоћи Француске. Ово Дарнтоново дело практично је књига о књизи која је значајно проширила разумевање многих аспеката европске историје током раног новог века. С обзиром на то да је самопрокламовани циљ *Енциклопедије* био промена начина на који људи размишљају, Дарнтонов подухват потврђује процесе културолошког преокрета, којим и историја књиге и читања добија своју савремену физиономију. Његово, пак, друго дело бриљантно осветљава полумрачни свет пиратских издавача, пискарала са тавана, кријумчара књига и полицијских шпијуна који су били саставни део књижевног подземља доба просветитељства. Зарањајући у полицијске записнике и досијеа издавачких кућа, Дарнтон од заборава отима читаву једну контракултуру памфлета, зловних, скандалозних песмица, отровних политичких књижица и њихових аутора, који су, трудећи се да заварају своје трагове, практично избрисали себе из историје.

С друге стране, пишући о томе како се Западна Европа од позног средњег века до осамнаестог столећа покушавала изборити са енормном количином текстова, најпре у виду рукописа, а потом и штампаних књига, Роже Шартје пружио је изузетан допринос историји културе уопште, а нарочито историји књиге. *Поредак књиге: читаоци, аутори и библиотеке у Европи између*

lations between competitors, etc. At the same time, he particularly focuses on a previously neglected dimension, such as the peculiar culture of printing workers marked by existential insecurity, excessive alcohol consumption, and falling into debt.

However, the real pearls of the book's history are Darnton's other two works: *The Business of Enlightenment: a Publishing History of the Encyclopédie, 1775–1800* (1979) and *The Literary Underground of the Old Regime* (1982a). The first of these two books, according to its author, tried to remove some of the unknowns surrounding the general history of the book, by recapitulating the life of the *Encyclopédie*, the greatest achievement of publishing and printing up to that time, a symbol of the intellectual supremacy of France. This Darnton work is practically a book about a book that significantly expanded the understanding of many aspects of European history during the early modern century. Given that the self-proclaimed goal of the *Encyclopédie* was to change the way people think, Darnton's endeavour confirms the processes of cultural upheaval, through which the history of books and reading acquires its modern physiognomy. His second work brilliantly illuminates the half-dark world of pirate publishers, scribblers from the attic, book smugglers, and police spies who were an integral part of the literary underworld of the Age of Enlightenment. Diving into police records and publishing house files, Darnton snatches from oblivion an entire counterculture of pamphlets, vicious, scandalous songs, poisonous political booklets, and their authors, who, trying to cover their tracks, practically erased themselves from history.

On the other hand, writing about how Western Europe from the late Middle Ages to the eighteenth century tried to cope with an enormous number of texts, first in the form of manuscripts and then printed books, Roger Chartier made an exceptional contribution to the history of culture in general, and especially to the history of books. *The Order of Books: Readers, Authors, and Libraries in Europe Between the 14th and 18th Centuries* (1994), is a study that consists of his three essays and explores the various systems necessary to regulate the world of writing throughout the centuries, from the recording of titles to the classification of works. Chartier very astutely observes that the modern world represents the direct heir of the incredible efforts that were made in the previous centuries, which were driven by literal anxiety before the number of written texts. One of Chartier's basic ideas is that during the early modern century, at the time of the gradual transition from manuscripts to movable type, the very ideas that still guide us today arose: the appearance of the author as a fundamental principle for marking the text, the dream of a universal library that would

¹ Превод: Н. Г.

XIV и XVIII века (Chartier, 1994) студија је која се састоји од његова три есеја и истражује различите системе неопходне да се регулише списатељски свет кроз векове, од бележења наслова до класификације дела. Шартје врло проницљиво уочава да савремени свет представља директног наследника невероватних напора који су улагани у претходним столећима, а које је покретала дословно анксиозност пред количином писаних текстова. Једна од основних Шартјеових идеја је да су током раног новог века, у време постепеног преласка са рукописа на покретни штампарски слог, настале управо оне идеје којима се ми и данас водимо: појава аутора као фундаменталног принципа за обележавање текста, сан о универзалној библиотеци која би садржала све што је икада написано, те што је нарочито важно – нова дефиниција књиге, која нераскидиво повезује текст, објекат и аутора.

Што се англофоног подручја тиче, Вилисон (Willison, 2007: 3) оцењује да је историја књиге прихваћена и асимилвана у тендеције да се обнови непобитност библиографских чињеница у оквиру помало махнитог културолошког теоретисања, повезаног са турбуленцијама у академском окружењу шездесетих година двадесетог века. Он такође даје сажет преглед најутицајнијих аутора, истичући нарочито предавања Д. Ф. Макензија (Donald Francis McKenzie), објављена у форми књиге, а која су својим значајем обновила традиционалну библиографију пруживши јој нов подстицај. Вилисон се осврће и на канадску школу, тзв. “апокалиптичну школу Торонта” и утемељивача свеобухватне теорије и историје медија и комуникација, Харолда Адамса Иниса (Harold Adams Innis). На немачком говорном подручју, Вилисон (Willison, 2007: 3) упућује на осамдесете године двадесетог века и пројекат *Историја немачког књижевства деветнаестог и двадесетог века* (Die Geschichte des deutschen Buchhandels im 19. und 20. Jahrhundert), којим се позивало на повратак великој традицији немачког књижевства из деветнаестог века, када је она била водећи чинилац националне културе, и на повратак дисциплине културне историје повезане са неоправдано скрајнутим доајеном немачке културне историје Карлом Лампрехтом (Karl Lamprecht).²

Међутим, важно је истаћи да су, поред Дарнтон и Шартјеа, као и ранијих традиција културне историје које сежу у деветнаесто столеће (Berk, 2010), у конституисању историје читања као посебне дисциплине одлучујући утицај имале три студије америчких аутора објављене током седамдесетих година двадесетог века. Реч

contain everything that has ever been written, and what is especially important – a new definition of a book, which inextricably links the text, the object, and the author.

As far as the Anglophone area is concerned, Willison (2007: 3) assesses that the history of the book has been accepted and assimilated into the tendency to restore the irrefutability of bibliographic facts within the somewhat frantic cultural theorizing, connected with the turbulence in the academic environment of the sixties of the twentieth century. He also gives a concise overview of the most influential authors, emphasizing in particular the lectures of Donald Francis McKenzie, published in the form of a book, which has renewed the traditional bibliography by giving it a new incentive. Willison also refers to the Canadian school, the so-called “more apocalyptic Toronto School” and the founder of the comprehensive theory and history of media and communications, Harold Adams Innis. In the German-speaking area, Willison (2007: 3) refers to the eighties of the twentieth century and the project *History of the German Book Trade in the 19th and 20th Centuries* (Die Geschichte des deutschen Buchhandels im 19. und 20. Jahrhundert), which called for a return to the great tradition of German book-making from the nineteenth century, when it was the leading factor of national culture, and a return to the discipline of cultural history associated with the unjustifiably banished doyen of German cultural history, Karl Lamprecht.¹

However, it is important to point out that in addition to Darnton and Chartier, as well as earlier traditions of cultural history that go back to the nineteenth century (Berk, 2010), in the constitution of the history of reading as a special discipline, three studies by American authors published during the seventies of the twentieth century had a decisive influence. They are *Society and Culture in Early Modern France* (1975) by Natalie Zemon Davis, already mentioned *The Business of Enlightenment: a Publishing History of the Encyclopédie, 1775–1800* by Robert Darnton, and *the Printing Press as an Agent of Social Change* (1979) by Elizabeth L. Eisenstein. It has long been noted in the literature that these three studies pose crucial questions regarding the European history of the book: how were books made, who made them, and for whom? What were the relations between the author and the publisher? How did national ideologies influence which books would be printed and how would ideas spread? How much did the books cost? Were books the field of interest of only one class, or could the ideas from books (if not the books themselves) be transmitted across the population regardless of class, region,

² О Лампрехту и његовој концепцији културне историје видети: Chickering, 1993.

¹ About Lamprecht and his conception of cultural history, see: Chickering, 1993.

је о књигама *Друтво и култура у Француској током Раног новог века* Натали Зимон Дејвис (Natalie Zemon Davis, 1975), већ поменутој *Посао просветитељства: историја објављивања Енциклопедије 1775–1800*. Роберта Дарнтонa и *Штампарска преса као покретач промена* Елизабет Ајзенштајн (Elizabeth L. Eisenstein, 1979). У литератури је одавно уочено да управо ове три студије постављају круцијална питања у вези са европском историјом књиге: како су књиге прављене, ко их је правио и за кога? Какви су односи били између аутора и издавача? Како су националне идеологије утицале на то које ће се књиге штампати и како ће се идеје ширити? Колико су коштале књиге? Да ли су књиге биле поље интересовања само једне класе или су се идеје из књига (ако већ не саме књиге) могле преносити широм популације без обзира на класу, регион, расу или род? Како се одвијала метаморфоза књиге у књижевност? (Davidson, 1988: 8). Сличним питањима која имају наговештаје политичности бави се неколико британских студија, али на експлицитнији начин. У питању су истраживања Ричарда Олтика (Richard Altick) и Роберта Веба (Robert Webb) о читаоцима из радничке класе, као и марксистичка анализа *дуге револуције* Рејмонда Вилијамса (Raymond Williams) (Davidson, 1988: 9).

Са тиме је, у непосредној вези, и једно од суштинских питања историје читања – ко је, заправо, умео да чита, у било ком периоду. Ово посебно имајући у виду да су неписмени ретко остављали историјске трагове, а да се проценама о стопи писмености не може у потпуности веровати. У том смислу, Кети Дејвидсон (Cathy Davidson) подсећа на то да је Џон Адамс (John Adams)³ имао обичај да се похвали како је амерички староседелац који не уме да чита и пише толико редак случај, готово као појава комете или земљотреса, иако је робовима у то време било експлицитно забрањено описмењавање. С обзиром на то да писменост обухвата и идеологију и филозофију образовања, нарочито је значајна студија Џенифер Монахан (Jennifer Monaghan) *Описмењавање и род у колонијалној Новој Енглеској*, у којој се анализирају важна истраживања писмености и наше разумевање ране америчке писмености. Она се бави и једним од најинтересантнијих питања у области родно-друштвених претпоставки, а то је каква је идеологија у седамнаестом веку креирала класу америчких жена које су умеле да читају, али не и да пишу.

³ Џон Адамс, амерички политичар и државник, други председник САД-а. Један је од потписника и аутора Декларације о независности, учествовао је у потписивању Париског мира 1783, био први амерички амбасадор у Лондону и потпредседник за време председничког мандата Џорџа Вашингтона.

race, or gender? How did the metamorphosis of the *book into literature* carried out? (Davidson, 1988: 8). A few British studies deal with similar questions that have the indication of politicalness but in a more explicit way. These are Richard Altick's and Robert Webb's research on working-class readers, as well as Raymond Williams's Marxist analysis of the *long revolution* (Davidson, 1988: 9).

In direct connection with this is one of the essential questions of the history of reading – who actually knew how to read, in any period of time? This is considered especially, since the illiterate rarely left historical traces and estimates of the literacy rate cannot be fully trusted. In this sense, Cathy Davidson recalls that John Adams² was inclined to boast that an Indigenous American who could not read and write was such a rare case, almost like the appearance of a comet or an earthquake, although for the slaves at that time, literacy was explicitly forbidden. Given that literacy includes the ideology and philosophy of education, particularly important, is the study by Jennifer Monaghan, *Literacy Instruction and Gender in Colonial New England*, which analyses important literacy research and our understanding of early American literacy. She also deals with one of the most interesting questions in the field of gender and social assumptions, which is what ideology in the seventeenth century created a class of American women who could read, but not write.

In recent times, David Finkelstein and Alistair McCleery in their study *Introduction to Book History* (2005) ask a seemingly simple question: why study books? According to their opinion, the answer could be that the transmission of texts is not at all such a direct process as one might think and that much can be learned and concluded by carefully studying the book's journey from its creator to the reader. Of course, this simplified explanation conceals details such as marketing strategies, their effects on the readership, the influence of the book itself on the readership, the different influence of the book on the same readers at different ages, the effect that film versions have on the perception of the book, and many others. Finkelstein and McCleery (2005) start from the very obvious fact that the need to study books has been present almost since texts became part of civilization. Fascination with books exists and has existed in various forms, whether it is books as examples of fine art, as unique editions, books as physical artifacts, as objects of a unique production process, books as unique cultural symbols,

² John Adams, an American politician and statesman, was the second president of the USA. He was one of the signatories and authors of the Declaration of Independence, participated in the signing of the Treaty of Paris in 1783, and was the first American ambassador in London and vice president during George Washington's presidency.

У новије време, Дејвид Финкелстин (David Finkelstein) и Алистер Маклири (Alistair McCleery) у својој студији *Увод у историју књиже* (2005) постављају наоко једноставно питање: зашто проучавати књиге? Одговор би, према њиховом мишљењу, у најкраћем могао бити у томе што пренос текстова уопште није тако директан процес како би се то могло помислити, те да се много тога може научити и закључити пажљивим проучавањем путовања књиге од њеног творца до читаоца. Наравно да ово поједностављено објашњење прикрива детаље попут маркетиншких стратегија, њихових ефеката на читалачку публику, утицаја саме књиге на читалачку публику, различитог утицаја књиге на исте читаоце у различитим узрастима, ефекта који на перцепцију књиге имају филмоване верзије и још много других. Финкелстин и Маклири (Finkelstein & McCleery, 2005) полазе од врло очигледне чињенице да је потреба за проучавањем књига присутна готово од када су текстови постали део цивилизације. Фасцинација књигама постоји и постојала је у разним формама, било да су у питању књиге као примери лепе уметности, као уникатна издања, књиге као физички артефакти, као предмети јединственог производног процеса, књиге као уникатни културолошки симболи и друго. У прилог овоме у поменутој студији пажња је посебно усмерена на велике и раскошне колекције рукописа и књига у власништву цркве, државе, богатих покровитеља, од ране ренесансе до данас. Управо због постојања оваквих збирки, развила се и потреба да се класификује, систематизује и проучи штампани предмет културе у смислу шта може да нам саопшти о свом створитељу и каква је његова намера и жеља била у стваралачком процесу. Тако су почетком двадесетог века научници који су се бавили раним штампаним текстовима почињали да се интересују за саму њихову производњу, конкретно првих издања Шекспирових рукописа. Наиме, због непостојања оригиналних рукописних верзија и непоузданих штампаних, потребна је била посебна методологија којом би се могло донекле сигурно утврдити ауторство у оваквим случајевима. Такву методологију предложили су библиографи Роналд Макероу (Ronald McKerrow), Фредсон Бауерс (Fredson Bowers) и Волтер Вилсон Грег (Walter Wilson Gregg), прегледајући књиге и текстове као материјалне објекте. Осим физичког и визуелног прегледа (врста папира, начин штампања, врста мастила, тип слова), оваква методологија подразумевала је и обученост за препознавање формата, поређење сигнатура, проналажење водених печата, идентификовање повеза и друго. До средине двадесетог века, оваква академска истраживања уређења Шекспирових текстова

and more. In support of this, in the aforementioned study, attention is particularly focused on the large and lavish collections of manuscripts and books owned by the church, the state, and wealthy patrons, from the early Renaissance to the present day. Precisely because of the existence of such collections, the need developed to classify, systematize, and study the printed object of culture in terms of what it can tell us about its creator and what his/her intention and desire was in the creative process. Thus, at the beginning of the twentieth century, scholars who dealt with early printed texts began to take an interest in their production itself, specifically the first editions of Shakespeare's manuscripts. Namely, due to the lack of original handwritten versions and unreliable printed versions, a special methodology was needed to determine the authorship with some degree of certainty in such cases. Such a methodology was proposed by bibliographers Ronald McKerrow, Fredson Bowers, and Walter Wilson Gregg, examining books and texts as material objects. In addition to a physical and visual inspection (type of paper, printing method, type of ink, type of letters), this methodology also included training for format recognition, comparing book numbers, finding watermarks, identifying bindings, and more. By the middle of the twentieth century, such academic research of editing Shakespeare's texts formed *The New Bibliography* (see: Murphy, 2021), one of the most important milestones in the development of a theoretical approach to early modern texts and their editing. The goal set before the scientists are to find the edition in which there was at least any one of the interventions, except the author's because McKerrow, Bowers, and Gregg considered that the most authentic printed version is the one that is closest to the author's manuscript (Bowers, 1950: 59). The interventions of editors, proofreaders and others had to be traced back to different editions, in order to reach the edition that is closest to the author's final intentions. Like every methodology, this one also has its weak sides and, as George Thomas Tanselle (1979) points out, the decoding of the author's final intention was very often not particularly restrictive, and it is quite justified to suspect that it actually represents the editor's decisions and preferences.

Another important issue is the physical appearance of the text and the book. Considering this problem, John Feather believes that the historian must not ignore the fundamental physical characteristics of the form in which the text reaches its audience, given that the author is able to imagine the complete appearance of the edition of his/her manuscript only according to the technical possibilities of the era in which he/she creates. When major technical changes occur, the text remains the same, but the perception of the readership is significantly different (Feather,

устројила су се у Нову библиографију (*The New Bibliography*; видети: Murphy, 2021), једну од најважнијих прекретница у развоју теоретског приступања раним модерним текстовима и њиховог уређивања. Циљ који је постављен пред научнике јесте проналажење издања у којем је било најмање било каквих интервенција, осим ауторових, јер су Макероу, Бауерс и Грег сматрали да је најаутентичнија штампана верзија она која је најближа ауторовом рукопису (Bowers, 1950: 59). Интервенције уредника, лектора и других морале су бити пронађене уназад по различитим издањима, како би се дошло до оног издања које је најприближније ауторовим коначним намерама. Као и свака методологија, и ова има својих слабијих страна те, како истиче Џорџ Томас Тансел (George Thomas Tanselle, 1979), дешифровање саме ауторове коначне намере било је врло често не нарочито рестриктивно, те је сасвим оправдана сумња да она заправо представља уредникове одлуке и преференце.

Друго важно питање представља и физички изглед текста и књиге. Разматрајући овај проблем, Џон Федер (John Feather) сматра да историчар не сме да игнорише фундаменталне физичке карактеристике форме у којој текст стиже до своје публике, с обзиром на то да је аутор у стању да замисли комплетан изглед издања свог рукописа само према техничким могућностима епохе у којој ствара. Када наступе велике техничке промене, текст остаје исти, али перцепција читалачке публике је знатно другачија (Feather, 1986: 13). У овом погледу Федер следи закључке Елизабет Ајзенштајн о униформности коју је штампана књига донела у свет текстова у 15. и 16. веку, те о тешкоћама са којима се историчари књиге и читања суочавају у покушајима да јасно и прецизно дефинишу утицај књига и књиге као феномена. При томе, Федер и Ајзенштајнова сагласни су у оцени да се овај утицај може посматрати на више нивоа. На пример, неизоставна је појава да један аутор ствара под утицајем другог или више њих, те тако имамо утицај књиге и читавог опуса на савременике и/или наредне генерације. Међутим, предмет истраживања се усложњава када заједно изван оквира појединаца: Федер наводи пример Дарвина, Маркса и Фројда као мислилаца чија су дела имала највећи утицај на западну цивилизацију двадесетог века. Истовремено, морамо се запитати колико је читалаца заиста прочитало Дарвиново револуционарно дело *О пореклу врста*, Марксов *Капитал* или Фројдова, у своје време, готово blasphemична дела? Намеће се питање како дефинисати и измерити утицај оваквих књига, нарочито узимајући у обзир стопу писмености која, видели смо раније у овом тексту, није увек поуздано измерена. Стога

1986: 13). In this regard, Feather follows Elizabeth Eisenstein's conclusions about the uniformity that the printed book brought to the world of texts in the 15th and 16th centuries, and about the difficulties that historians of books and reading face in their attempts to clearly and precisely define the impact of books and the book as a phenomenon. At the same time, Feather and Eisenstein agree that this influence can be observed on several levels. For example, it is inevitable that one author creates under the influence of another or more of them, and thus we have the influence of the book and the entire opus on contemporaries and/or next generations. However, the subject of research becomes more complicated when we go beyond the scope of individuals: Feather gives examples of Darwin, Marx, and Freud as thinkers whose works had the greatest influence on the Western civilization of the twentieth century. At the same time, we have to wonder how many readers actually read Darwin's revolutionary work *On the Origin of Species*, Marx's *Das Kapital*, or Freud's, in his time, almost blasphemous works? The question arises of how to define and measure the impact of such books, especially taking into account the literacy rate, which, as we saw earlier in this text, is not always reliably measured. Therefore, it seems particularly significant to conclude that when we talk about direct influence, we are actually talking about influence on elites, that is, a smaller group of people who transmit knowledge and interpretations of such works to the wider masses, often changing their message (Feather, 1986: 14).

Bearing in mind the mentioned fact, it is of great importance to look at the broadness and composition of the readership, which entails at least a partial assessment of literacy and the way in which it was acquired. This implies a rather demanding job for historians, given that statistics do not tell much. Thus, for example, in England in the eighteenth century, we can say with certainty that merchants and people educated in certain professions were literate, but we cannot know for sure whether the merchant's wife or their servant was also literate, which reduces our chances of accurately assessing the number of those to which the ideas presented in the books have arrived (Feather, 1986). At the same time, Feather cites examples of reliable determinations of literacy and reading, such as, for example, the existence of reading clubs and subscription libraries founded by groups of merchants and various experts. Feather also discusses aspects of the history of books and reading that have not received enough research attention, such as bookselling or authorship. Namely, in the economic aspect of the history of books, bookstores were neglected, as if they were less interesting than printing houses or publishing offices. As far as authorship is concerned, it is very

се чини нарочито значајним закључак да, када се говори о директном утицају, реч је заправо о утицају на елите, то јест мању групу људи, која знања и тумачења оваквих дела преноси ширим масама, неретко мењајући им поруку (Feather, 1986: 14).

Имајући у виду поменути чињеницу, од велике је важности сагледати ширину и састав читалачке публике, што за собом повлачи и барем делимичну процену писмености и начина на који је она стечена. Ово подразумева прилично захтеван посао за историчаре, с обзиром на то да статистика не говори много. Тако, примера ради, у Енглеској осамнаестог века можемо са сигурношћу тврдити да су трговци и људи школовани за одређена занимања били писмени, али не можемо сигурно знати да ли је писмена била и трговачка жена или њихов слуга, што нам умањује шансе за прецизним сагледавањем броја оних до којих су идеје изношене у књигама стигле (Feather, 1986). Истовремено, Федер наводи и примере поузданих одређења писмености и читања, као што је, на пример, постојање читалачких клубова и претплатничких библиотека које су оснивале групе трговаца и различитих стручњака. Федер такође расправља о аспектима историје књиге и читања који нису добили довољно истраживачке пажње, попут продаје књига или ауторства. Наиме, у економском аспектима историје књиге занемарене су књижаре, као да су мање интересантне од штампарија или издавачких канцеларија. Што се ауторства тиче, веома је необично што писци врло ретко налазе место у штивима о историји књиге, иако без аутора књиге не би ни постојале.

Историја књиге и читања – кретања, промишљања истраживача, читалаца и јавног мњења

Према ауторитативном суду Дејвида Хола (David Hall), историја књиге јесте саставни део интелектуалне историје, и то њен важан аспект, будући да подсећа на посреднике који окружују текст који проучавамо, било да су они материјалне, друштвене, економске или политичке природе:

Чињеница да толико много старијих издања текстова елиминише доказе постојања оваквих посредника, говори о томе да ризикујемо да игноришемо шта нам ти текстови поручују, иако данашња конфузија око уређења Шекспирових драма открива да нема једноставног начина да се поново успоставе докази постојања поменутих посредника. (Hall, 2007: 544)⁴

unusual that writers very rarely find a place in readings about the history of books, although without authors, books would not even exist.

History of books and reading – movements, reflections of researchers, readers and public opinion

According to the authoritative opinion of David Hall, the history of the book is an integral part of intellectual history and this is an important aspect of it since it reminds us of the mediators that surround the text we are studying, whether they are of a material, social, economic or political nature:

So many editions of older texts eliminate the evidence of these mediations means that we risk ignoring what they tell us, though as the present-day confusion about how to edit Shakespeare's plays reveals, there is no simple means of reinstalling that evidence. (Hall, 2007: 544)

Hall also sees the benefit of the history of the book in that it directs us towards the readers and their appropriation of the text because, in a broader perspective, this leads to the history of reception. However, before the reception comes, we must look back once again at the process of literacy, this time at its psycholinguistic aspect, which is mentioned by the erudite French Jesuit and historian close to the Annales school, Michel de Certeau.³ Namely, in his study *The Practice of Everyday Life* (2002), he reminds us that research in the act of reading distinguishes between the lexical act and the written act. This shows that a school-aged child learns to read through a process that runs parallel to the process of learning to decipher. At the same time, de Certeau points out that learning to read is not the result of learning to decipher, which he explains by saying that reading the meaning is one activity and deciphering the letters is quite another, although they are intertwined, which means that cultural memory alone enables and gradually enriches the strategies of semantic review, whose expectations refines, clarifies or corrects the decipherment of the written text. In a certain sense, Certeau's understanding can be connected with the observations of Fernando de Rojas, the author of the famous *La Celestina*.⁴ Roger Chartier in his essay *Text, Printing, Readings* (1989) analysed them, and they bear witness to the different receptions of the literary text. Namely,

³ See about de Certeau: Berk, 2011: 125-127.

⁴ *La Celestina* is considered a masterpiece of Spanish literature, a turning point between medieval and Renaissance literature.

⁴ Превод: Н. Г.

Корист од историје књиге Хол види и у томе што нас она усмерава ка читаоцима и њиховом при свајању текста, јер то у широј перспективи води ка историји рецепције. Међутим, пре него што до рецепције дође, морамо се осврнути још једном и на процес описмењавања, овог пута на његов психолингвистички аспект који помиње учени француски језуита и историчар близак *школи Анала* Мишел де Серто (Michel de Certeau).⁵ Наиме, у својој студији *Пракса свакодневног живота* (Certeau, 2002), он подсећа на то да истраживања у чину читања разликују лексички чин и писани чин. Ово показује да дете школског узраста учи да чита кроз процес који тече паралелно са процесом учења дешифровања. При томе, Де Серто упозорава на то да учење читања није резултат учења дешифровања, што објашњава тиме да је читање значења једна активност, а дешифровање слова сасвим друга, иако се преплићу, што значи да већ само културно сећање омогућава и постепено обогаћује стратегије семантичког преиспитивања, чија очекивања пречишћава, појашњава или исправља дешифровање писаног текста. У одређеном смислу, Сертоова схватања могуће је повезати са запажањима Фернанда де Рохаса (Fernando de Rojas), аутора чувене *Селестине* (*La Celestina*).⁶ Њих је анализирао Роже Шартје у свом есеју *Текстови, штампање, читања* (Chartier, 1989), и она сведоче о различитим рецепцијама књижевног текста. Наиме, Шартје је показао да узроке тих разлика Рохас тражи у различитим карактерима, склоностима, очекивањима и читалачким способностима, те их дели према узрасту и сврси коју поједине групе читалаца придају тексту. Разликујући најмање три врсте читања *Селестине*, Рохас антиципира закључке психолингвистике о читању значења. Поједностављено речено, једно читање подразумева усредсређивање не на причу као целину, већ само на одређене епизоде; друга врста запажа само памтљивије изреке и досетке, без успостављања било каквог личнијег односа између читаоца и текста; трећа врста читања, на неки начин и читалаца, јесте она која текст разуме вишеслојно, разлучује смешно од озбиљног и извлачи поуке које касније примењује, што подразумева поистовећивање са ликовима.

Заокружујући донекле нит која веже описмењавање, читање и рецепцију прочитаног, изнова ћемо се вратити закључцима Мишела де Сертоа (Certeau, 2002). Наиме он полази од једне од темељних идеја просветитељства осамнаестог века, према којој је књига та која може да реформише друштво, а популаризација обра-

Chartier showed that Rojas looks for the causes of these differences in different characters, preferences, expectations, and reading abilities, and divides them according to age and the purpose that certain groups of readers ascribe to the text. By distinguishing at least three types of reading of *La Celestina*, Rojas anticipates the conclusions of psycholinguistics regarding the meaning of reading. Simply put, single reading implies not focusing on the story as a whole, but only on certain episodes; the second type notices only the more memorable sayings and puns, without establishing any personal relationship between the reader and the text; the third type of reading, in a way as readers, is the one that understands the text on multiple levels, distinguishes the funny from the serious and draws lessons that later applies, which implies identification with the characters.

Rounding off to some extent the thread that connects literacy, reading, and the reception of what is read, we will return again and again to the conclusions of Michel de Certeau (2002). In fact, he starts from one of the fundamental ideas of the Age of the Enlightenment of the eighteenth century, according to which it is the book that can reform society, the popularization of education can transform behaviour and customs, and that the products of the elite could reshape the entire nation if they could be distributed widely enough. Certeau focuses precisely on the means of dissemination, marking them as factors that now dominate the ideas that should have been disseminated:

The medium is replacing the message. The “pedagogical” procedures for which the educational system was the support have developed to the point of abandoning as useless or destroying the professional “body” that perfected them over the span of two centuries: today, they make up the apparatus which, by realizing the ancient dream of enclosing all citizens and each one in particular, gradually destroys the goal, the convictions, and the educational institutions of the Enlightenment (Certeau 2002: 166).

De Certeau points out that the immediate consequence of this evolution is the belief that writing shapes the public, no matter how resistant it is, and it becomes similar to what it receives and similar to the text that is imposed on it. Finding that understanding the role of the text as “intrusive”, was previously set by the school, while today such a role has been assumed by the entire society, de Certeau

⁵ О Сертоу видети: Berk, 2011: 125-127.

⁶ *Селестина* се сматра ремек-делом шпанске књижевности, прекретницом између средњовековне и ренесансне књижевности.

зовања да трансформише понашање и обичаје, те да би производи елите могли преобликовати читаву нацију, ако би се успели довољно широко дистрибуирати. Серто се усредсређује управо на начине распрострањивања означавајући их као чиниоце који сада доминирају над идејама које је требало ширити:

Медиј замењује поруку. “Педагошке” процедуре, којима је образовни систем био подршка, развиле су се до тачке у којој напуштају “тело” које их је усавршавало током два века, а које сада сматрају бескорисним: данас, те процедуре чине апарат који, остваривши сан о обухватању свих грађана и сваког понаособ, постепено уништава циљ, уверења и образовне институције просветитељства. (Certeau, 2002: 166)⁷

Непосредна последица овакве еволуције, истиче Де Серто, јесте уверење да писање обликује јавност, колико год она била отпорна, те да ова постаје слична ономе што прима и налик тексту који јој се намеће. Налазећи да је улогу овако схваћеног, “наметљивог” текста раније имала школа, док је данас такву улогу преузело читаво друштво, Де Серто се у одређеној мери обрушава на претпоставку да конзумација подразумева пасивност, тражећи да она буде озбиљно преиспитана. У том смислу, а ослањајући се на ранији Борхесов закључак да се књижевности више разликују по томе како се читају него по самом тексту, Де Серто читаоцу приписује интересантну улогу: с обзиром на то да читалац није ни аутор, нити дели ауторову позицију у тексту, он проналази нешто у њему што није била ауторова намера, нити је нужно ауторово гледиште. Тиме читалац, заправо, комбинује фрагменте прочитаног и ствара нешто што можемо оценити као непознато, ново и вишезначно. Да ли је овако схваћено читање резервисано искључиво за књижевне критичаре или се може проширити на све конзументе културе, питање је које Де Серто поставља историји, социологији и теорији образовања.

Џејмс Смит Ален (James Smith Allen), који се бави друштвеном историјом књиге и читања, у погледу историјског контекста читања следи траг Роберта Дарнтона. Наиме, Ален (Allen, 1993) наводи да је Дарнтонова синтеза тема, проблема и извора указала на дугогодишњи проблем, садржан у чињеници да европски историчари данас знају ко је читао шта, где и када, али да им и даље није засигурно познато како су текстови читани и зашто. Најочигледнији пример који је

to a certain extent attacks the assumption that consumption implies passivity, asking that it be seriously re-examined. In this sense, and relying on Borges' earlier conclusion that literature differs more in how it is read than in the text itself, de Certeau attributes an interesting role to the reader: given that the reader is neither the author nor shares the author's position in the text, he finds something in it that was not the author's intention, nor is it necessarily the author's point of view. In this way, the reader, in fact, combines the fragments of what he/she has read and creates something that we can evaluate as unknown, new, and ambiguous. Whether reading understood in this way is reserved exclusively for literary critics or can be extended to all consumers of culture, is the question that de Certeau poses to history, sociology, and the theory of education.

James Smith Allen, who deals with the social history of books and reading, follows in the footsteps of Robert Darnton in the historical context of reading. Allen (1993) states that Darnton's synthesis of themes, problems, and sources pointed to a long-standing problem, contained in the fact that European historians today know who read what, where, and when, but that they still do not know for sure how the texts were read and why. The most obvious example given is the Bible: among literate people there was often a difference of opinion about the meaning of the Bible, especially in different historical contexts, such as the Protestant Reformation in Central Europe and the Puritan Revolution in England a hundred years later. Allen agrees with Darnton's proposal that the history of reading should not be reduced to the chronology of changes in the reader's consciousness and texts according to social and technical circumstances, but should ask how the changed readership interpreted the changing texts (Allen, 1993: 319).

Several examples of different readings and interpretations of texts from Anglophone literature in different historical contexts will be listed. Three chosen novels caused controversy at one time, while later interpretations and reactions, largely due to the change in the reader's consciousness, but also to overall social trends, rated these novels as masterpieces. They are *Wuthering Heights*, Emily Brontë, *Tess of the d'Urbervilles*, Thomas Hardy, and *Lady Chatterley's Lover*, David Herbert Lawrence. Without intending to go into a deeper analysis of any of these three works, reactions from the time they were published, versus later interpretations will be presented.

⁷ Превод: Н. Г.

наведен јесте Библија: међу писменим људима често је било разилажења у мишљењу по питању значења Библије, нарочито у различитим историјским контекстима, попут протестантске Реформације у Средњој Европи и Пуританске револуције у Енглеској стотину година касније. Ален је сагласан са Дарнтоновим предлогом да историја читања не би требало да буде сведена на хронологију промена читалачке свести и текстова према друштвеним и техничким приликама, него би требало да се запита како је измењено читалаштво тумачило променљиве текстове (Allen, 1993: 319).

Навешћемо овде неколико примера различитих читања и тумачења текстова из англофоне књижевности у различитим историјским контекстима. Одабрана су три романа која су својевремено изазвала контроверзе, док су каснија тумачења и реакције, великим делом због промене читалачке свести, али и свеукупних друштвених кретања, ове романе оценила као ремек-дела. У питању су *Оркански висови* Емили Бронте, *Тес од рода Д'Ербервила*, Томаса Хардија и *Љубавник леди Четерли* Дејвида Херберта Лоренса. Без намере да улазимо у дубљу анализу иједног од ова три дела, представимо реакције из времена када су објављена, наспрам каснијих тумачења.

Оркански висови, једини роман Емили Бронте, објављен је 1847. под псеудонимом Елис Бел и одмах је изазвао бурне реакције. *Спектејтор* (Spectator) је писао да су догађаји у роману сувише неуглађени и непријатни да би били привлачни. Роман је називан дивљим, конфузним, неповезаним и невероватним. *Недељне новине* Дагласа Џеролда (Douglas Jerrold's Weekly Newspaper) жалиле су се да је читалац након читања *Орканских висова* шокиран, згрожен и згађен. Грејамов *Женски магазин* се питао како је могуће да аутор није извршио самоубиство након завршених дванаест поглавља. У предговору наредном издању (1850), Емилина сестра, Шарлот Бронте, открила је прави идентитет писца и покушала да оправда своју, тада већ покојну, сестру и то приказавши је као дете пустаре, јачу од мушкарца, припростију од детета, а роман као дивљи и чворноват попут корена вреса. Од тог момента легенда о Емили Бронте опстаје као таква, иако нема готово никаквих релевантних доказа о њеном карактеру. Читаоци су препуштени спекулацијама које се представљају као валидни извори. Сам роман је временом, независно од карактера списатељице, етикетан као садистички и перверзан од стране ригидног и увредљивог викторијанског друштва, потом као обична љубавна прича у периоду када је друштво затварало очи пред забрињавајућим аспектима романа, да би у каснијим читањима било слављено и актуели-

Wuthering Heights, Emily Brontë's only novel was published in 1847 under the pseudonym Ellis Bell and immediately caused quite a reaction. *The Spectator* wrote that the events in the novel are too coarse and disagreeable to be attractive. The novel has been called wild, confused, disconnected, and unbelievable. *Douglas Jerrold's Weekly* complained that the reader was shocked, disgusted, and sickened after reading *Wuthering Heights*. *Graham's Lady Magazine* has wondered how it was possible that the author did not commit suicide after he had finished a dozen chapters. In the preface to the next edition (1850), Emily's sister, Charlotte Brontë, revealed the true identity of the writer and tried to justify her, then-already-deceased sister by portraying her as a child of the wilderness, stronger than a man, simpler than a child, and the novel as wild and knotty as a root of heath. From that moment on, the legend of Emily Brontë persists as such, although there is almost no relevant evidence about her character. Readers are left to speculations which are presented as valid sources. Over time, regardless of the character of the writer, the novel itself was labelled as sadistic and perverse by the rigid and offensive Victorian society, then as an ordinary love story in a period when society closed its eyes to the troubling aspects of the novel, and in the later readings, only to celebrate and actualise exactly what appalled readers and critics of the mid-nineteenth century: not at all embellished depiction of recurring cycles of domestic violence, a barely concealed eating disorder as a consequence of a difficult emotional state, economic and every other constraint of girls and women, criticism of class society, etc. (Gojković, 2016).

Thomas Hardy felt the blade of literary criticism because of his two novels: *Tess of the d'Urbervilles* (1891) and *Jude the Obscure* (1895). The subtitle of the first, "A Pure Woman", especially angered Puritans, to which social differences of the 19th century have pulled the rug out from under, and Hardy's proclamation of one woman as an exemplary, fallen woman by Victorian standards (gave birth to a child out of wedlock, who later died, married while hiding her past, then abandoned by her husband, and again fell into the hands of her harasser from the beginning of the story, whom she later judged), represented, to say the least, a finger in the eye of the offended guardians of traditional values. Tess was raped and Hardy does not hesitate to disclose it, even in a lyrical way. As damaged goods, only by hiding her shame, she can secure a wage and maybe some benevolent being. Fate and people, and even her family members, played harshly with

зовано управо оно што је читаоце и критичаре средине деветнаестог века згрозило: нимало улепшан приказ понављајућих циклуса насиља у породици, једва прикривен поремећај у исхрани као последица тешког емотивног стања, економска и свака друга спутаност девојчица и жена, критика класног друштва итд. (Гојковић, 2016).

Томас Харди је оштрицу књижевне критике осетио због два романа: *Тес од рода Д'Ербервила* (1891) и *Незнани Цуд* (1895). Поднаслов првог, "Чиста жена", нарочито је разбеснео пуританце, којима су друштвене промене краја деветнаестог века и те како измицале тло под ногама, те је Хардијево проглашавање узорном једне, према викторијанским стандардима посрнуле жене (родила дете изван брака, оно је касније преминуло, удала се кријући своју прошлост, потом напуштена од мужа, те поново пала у шаке свог напасника са почетка приче, којем је касније и пресудила), представљало, најблаже речено, гурање прста у око увређеним чуварима традиционалних вредности. Тес је силована и Харди се не либи да то обзнани, макар и на лирски начин. Као оштећена роба, она једино скривањем своје срамоте може да обезбеди себи надницу и можда неко благонаклоно биће. Судбина и људи, па чак и њени чланови породице, грубо су се поиграли с њом – Харди не оставља никакву сумњу у то и јасно критикује ригидно и лицемерно друштво и појединце. Интересантно, читалачка публика поздравила је овај роман, али га критичари нису штедели. Чувени Хенри Џејмс (Henry James) назива га морално поквареним, а причало се да је вејкфилдски бискуп спалио књигу (пошто није могао да спали писца, како је Харди јетко приметио). Мора се признати, додуше, да је чак и на почетку двадесетог века било критичарских гласова који су се позитивно изразили о Хардијевој критици двоструких стандарда, према којима је Тес друштвено прокажена јер је имала сексуалне односе ван брака, а заправо је била силована, док напасника нико не позива на ред. Каснија тумачења бавила су се врло афирмативно широким спектром Хардијеве културолошке критике, а читаоци и данас уживају у овом врхунском делу. Јасно је да је друштвена либерализација допринела сасвим другачијем читању Томаса Хардија, што је читалачка публика у случају *Тес од рода Д'Ербервила* на неки начин антиципира-ла (Гојковић, 2018).

Трећи роман одабран за кратак преглед доспео је и на суд. Наиме, *Љубавник леди Четерли*, последњи роман Дејвида Херберта Лоренса, објављен је први пут 1928. године у Фиренци (на енглеском језику), а потом 1929. у Паризу. У Лоренсовој домовини, пак, објављен је тек 1932, и то у потпуно цензурираној верзији.

her – Hardy leaves no doubt about that and clearly criticizes the rigid and hypocritical society and individuals. Interestingly, the reading public welcomed this novel, but critics did not spare it. Famous Henry James calls him morally corrupt, and the Bishop of Wakefield was rumoured to have burned the book (since he could not burn the writer, as Hardy once observed). It must be admitted, however, that even at the beginning of the twentieth century there were critical voices who expressed themselves positively about Hardy's criticism of the double standards, according to which Tess was socially condemned because she had sexual relations outside of marriage, but was actually raped, while the harasser wasn't referred to order by anyone. Later interpretations dealt with a very affirmatively broad spectrum of Hardy's cultural criticism, and readers still enjoy this outstanding work today. It is clear that social liberalization contributed to a completely different reading of Thomas Hardy, which the readership in the case of *Tess of the d'Urbervilles* somehow anticipated (Gojković, 2018).

The third novel selected for a short review also reached the court. *Lady Chatterley's Lover*, the last novel by David Herbert Lawrence, was first published in 1928 in Florence (in English), and then in 1929 in Paris. In Lorens's homeland, however, it was published just in 1932 and in a completely censored version. An uncensored version was published in New York in 1959, and in 1960 in London, when it became the subject of a legal process that marked a turning point in British cultural and literary history. Acquittal for the publishing house Penguin Press, supported by over thirty witnesses from the ranks of literature professors, writers, editors, journalists, experts in children's education, and four Anglican priests who in turn declared that the novel has a quality worthy of public good, thirty years after Lawrence's death, it marked a victory for freedom of expression and liberalized publishing in Great Britain. Let's return for a moment to what caused cries of obscenity and indecency in the novel at the end of 20s of the 20th century. A rather simple plot hides an attack on the establishment and hypocrisy and a cry for the freedom of the human being, but also of nature: a woman from an upper class falls in love with a man from a lower class – class mixing is the first warning sign. Both are already married, so another warning sign. A woman is dissatisfied with the absence of sexual life in her marriage – an unacceptable expression of women's sexual desires, including their fulfilment and undisguised enjoyment of them. Lady Chatterley be-

Нецензурирана верзија објављена је у Њујорку 1959, а 1960. у Лондону, када је постала предмет судског процеса који је означио прекретницу у британској културној и књижевној историји. Ослобађајућа пресуда за издавачку кућу Пенгвин прес (Penguin Press), потпомогнута од стране преко тридесет сведока из редова професора књижевности, писаца, уредника, новинара, стручњака за образовање деце и четири англиканска свештеника, који су се редом изјаснили за то да роман има квалитет вредан јавног добра, тридесет година након Лоренсове смрти, значила је победу слободе изражавања и либерализовала је издаваштво у Великој Британији. Вратимо се за тренутак на оно што је у роману крајем двадесетих година двадесетог века изазвало повике о опсцености и непристојности. Прилично једноставан заплет крије атак на естаблишмент и хипокризију и вапај за слободом људског бића, али и природе: жена из више класе заљубљује се у мушкарца из ниже класе – класно мешање је први знак за узбуну. Обоје су већ у браку, дакле, још један аларм. Жена је незадовољна одсуством сексуалног живота у свом браку – неприхватљиво изражавање женских сексуалних жеља, па још и њихово испуњавање и нескривено уживање у њима. Леди Четерли остаје трудна са својим љубавником, напушта мужа и нада се разводу у време када је развод бивао одобрен искључиво у случајевима доказаног брачног злочина. Поврх свега тога, Лоренс не зазире од употребе сасвим експлицитних израза за интимне делове тела, као и за сам акт интимног односа, незамисливе у једном књижевном делу до тада, алудирајући чак и на анални секс, тада незаконит. Данашњи читаоци *Љубавника леди Четерли* тешко да су саблажњени његовим садржајем. Као и у случају претходно поменутих романа, читалачка свест, као и критичарска, учествује у процесу мењања историје читања текстова, као значајан чинилац промена историјског контекста. Можда је значај читања и рецепције *Љубавника леди Четерли* најбоље објаснио Мајлс Џекман (Myles Jackman), адвокат специјализован за случајеве екстремне опсцености и порнографије, рекавши да овај роман показује апсурд ангажовања система кривичног правосуђа за решавање друштвеног конфликта (Robertson, 2010).

Историја књиге и читања – перспективе

У напоменама уз друго издање књиге *Нове перспективе писања историје*, њен уредник Питер Берк наводи да се на прелазу из XX у XXI век наставља интензиван процват историје књиге и читања. Главни носиоци ове дисциплине током друге половине XX века, Роже Шартје, Роберт Дарнтон, те Анри-Жан Мартен (1924–2007) на-

comes pregnant by her lover, leaves her husband, and hopes for a divorce at a time when divorce is granted only in cases of proven marital crime. On top of all that, Lorens does not shy away from using quite explicit terms for intimate parts of the body, as well as for the very act of intimate relationship, unimaginable in a literary work until then, even alluding to anal sex, then illegal. Today's readers of *Lady Chatterley's Lover* are hardly scandalized by its content. As in the case of the previously mentioned novels, the reader's consciousness, as well as the critic's, participates in the process of changing the history of reading texts, as a significant factor in changing the historical context. Perhaps the significance of the reading and reception of *Lady Chatterley's Lover* was best explained by Myles Jackman, a lawyer specializing in cases of extreme obscenity and pornography, saying that this novel shows the absurdity of engaging the criminal justice system to resolve social conflict (Robertson, 2010).

History of books and reading – perspectives

In the notes to the second edition of the book *New Perspectives on Historical Writing*, its editor Peter Burke states that during the transition from the 20th to the 21st century, the intensive growth of the history of books and reading continued. The main bearers of this discipline during the second half of the 20th century, Roger Chartier, Robert Darnton, and Henri-Jean Martin (1924–2007) continue to actively explore new paths and shed light on various aspects of the history of books and reading. It is written about Spain, Italy, and Germany, as well as about the reading practices of individuals – the notes on the margins of books are studied, reading preferences and thoughts are interpreted through diaries, and the focus of attention is becoming letters from readers, on the basis of which different readings of the same text are investigated, for example, Rousseau's. Nevertheless, it seems that one of the most important tendencies in the contemporary development of the history of books and reading is the increasing connection of the history of books with the history of science.

Such an intensive appearance of diverse studies has in some way threatened earlier views on changes in reading over time. Former conclusions about the development of reading habits are being re-examined: from reading aloud to reading to oneself, from reading standing up in monastery libraries to reading on a divan, with feet comfortably placed on the footstool; from reading the Bible, almanacs, and

стављају активно да истражују нове стазе и осветљавају различите аспекте историје књиге и читања. Пише се како о Шпанији, Италији, Немачкој, тако и о читалачким праксама појединца – проучавају се записи на маргинама књига, тумаче се читалачке наклоности и размишљања кроз дневнике, средиште пажње постају писма читалаца на основу којих се истражују различита читања истог текста, на пример Русоовог. Ипак, чини се да је једна од најважнијих тенденција у савременом развоју историје књиге и читања све израженије повезивање историје књиге са историјом науке.

Овако интензивно појављивање разноликих студија на неки начин је угрозило ранија гледишта о променама у читању кроз време. Преиспитују се некадашњи закључци о развоју читалачких навика: од читања наглас до читања у себи, од читања стојећи у манастирским библиотекама до читања на дивану, са ногама удобно смештеним на подношкуну; од читања Библије, алманаха и покојег поклоничког текста у кругу породице или посела, до читања Русоа, Гетеа или антимонархистичких памфлета предреволюционарне Француске. Дарнтон чак врло смело на одређеном нивоу поистовећује књигу и читање са појавом телевизије: када слушамо вести које чита спикер у телевизијском програму, ми смо заправо попут публике којој се у ранијим временима читала књига наглас. Дарнтон сматра да је у већем делу историје књига чешће имала аудиторијум него читалаштво и да је радије била слушана него читана. (Darnton, 1986).

Питер Берк закључује да би једна од тема којом ће се бавити наредне студије могла бити постепено опадање утицаја књиге као начина преношења знања од педесетих година XX века на овамо, с обзиром на то да подела “посла” између комуникационих медија иде у прилог електричним медијима – радију, телевизији, Интернету. Једна књига, сматра Берк, свакако неће бити довољна да обухвати сва сакупљена знања о ставовима према знању, врстама знања, тапијама на знање и начинима преношења тог знања. У том смислу, парадигматична је управо и Беркова књига *Друштвена историја медија* у којој је, заједно са Асом Бригсом (Berk & Brigs, 2006), анализирао и појаву књиге у ширем контексту револуције изазване ступањем човечанства у “Гутенбергову галаксију” (Makluan, 1973).

На крају, послужићемо се речима Дејвида Хола којима износи уверење да је историја књиге свуда те да нам, упркос све већој препознатљивости, понекад и измиче, прерушена у библиографију, описе библиотека и образовања, историју новинарства, политичку историју, као и књижевну историју, са којом има дугу и плодну везу,

some devotional text in the circle of family or gathering, to reading Rousseau, Goethe or anti-monarchist pamphlets of pre-revolutionary France. Darnton even very boldly identifies the book and reading on a certain level with the appearance of television: when we listen to the news read by an announcer in a television program, we are actually like an audience to whom a book was read aloud in earlier times. Darnton believes that for most of history, the book had an audience rather than a readership and that it was listened to rather than read (Darnton, 1986).

Peter Burke concludes that one of the topics that will be dealt with in subsequent studies could be the gradual decline in the influence of the book as a way of transmitting knowledge from the 1950s to now, given that the division of “work” between communication media is in favour of electronic media – radio, television, Internet. One book, Burke believes, will certainly not be enough to cover all the collected knowledge about attitudes towards knowledge, types of knowledge, deeds to knowledge, and ways of transmitting that knowledge. In this sense, Burke’s book *A Social History of the Media*, in which he, together with Asa Briggs, is paradigmatic (Berk & Brigs 2006), also analysed the appearance of the book in the wider context of the revolution caused by humanity’s entry into the “Gutenberg galaxy” (Makluan, 1973).

In the end, the words of David Hall will be used, who expresses the belief that the history of the book is everywhere, and that, despite its increasing recognition, it sometimes escapes us, disguised as a bibliography, descriptions of libraries, and education, the history of journalism, political history, as well as literary history, with which it has a long and fruitful relationship, renewed and refreshed by the sociology of the text. In this sense, the history of the book evokes the history of reception, while Darnton’s model hints at the possibilities of a synthesis that could be realized more fully in the foreseeable future than before. In any case, the history of books and reading within the framework of contemporary humanities represents an extremely fruitful, transdisciplinary, and extraordinarily innovative field of research that, considering the changes caused by the digital revolution, will undoubtedly gain more and more importance.

обновљену и освежену социологијом текста. У том смислу, историја књиге призива историју рецепције, док Дарнтонов модел наговештава могућности синтезе која би се могла у догледно време реализовати потпуније него до сада. У сваком случају, историја књиге и читања у оквиру савремене хуманистике представља изразито плодно, трансдисциплинарно и ванредно иновативно поље истраживања које ће, с обзиром на промене условљене дигиталном револуцијом, несумњиво све више добијати на значају.

Библиографија

- Allen, J. S. (1993). From the History of the Book to the History of Reading: Review Essay. *Libraries and Culture* 28(3), 319-326.
- Berk, P., & Brigs A. (2006). *Društvena istorija medija: od Gutenberga do Interneta*. Beograd: Clio.
- Berk, P. (2010). *Osnovi kulturne istorije*. Beograd: Clio.
- Berk, P. (2011). *Francuska istorijska revolucija. Škola Anala 1929–1989*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Bowers, F. (1950). *Principles of Bibliographical Description*. Princeton: Princeton University Press.
- Bronte, E. (1967). *Orkanski visovi*. Beograd: Narodna knjiga.
- Burke, P. (2001). *New Perspectives in Historical Writing*. The Pennsylvania University Press.
- Гојковић, Н. (2016). Кетрин и Едгар Линтон: неуспело кроћење горопади. У: *Жанровска укрштања српске и англофоне књижевности – преводна рецепција и књижевнотеоријска интерпретација 1*. Нови Сад: Матица српска.
- Гојковић, Н. (2018). Тако је писано. У: Харди, Т. *Тес од рода Д'Ербервила*. Beograd: Лагуна.
- Darnton, R. (1979). *The Business of Enlightenment: A Publishing History of the Encyclopédie, 1775–1800*. Cambridge, MA: Harvard Univ. Press.
- Darnton, R. (1982a). *The Literary Underground of the Old Regime*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Darnton, R. (1982b). What is the History of Books? *Daedalus* 111(3), 65-83.
- Darnton, R. (1982c). Work and Culture in an Eighteenth-Century Printing Shop. *The Quarterly Journal of the Library of Congress* 39(1), 34-47. https://culturahistorica.org/wp-content/uploads/2020/02/darnton-xviii_century_printing_shop.pdf.
- Darnton, R. (1986). First Steps Towards the History of Reading. *Australian Journal of French Studies* 23, 5-30.

Bibliography

- Allen, J. S. (1993). From the History of the Book to the History of Reading: Review Essay. *Libraries and Culture* 28(3), 319-326.
- Berk, P., & Brigs, A. (2006). *Društvena istorija medija: od Gutenberga do Interneta*. Beograd: Clio.
- Berk, P. (2010). *Osnovi kulturne istorije*. Beograd: Clio.
- Berk, P. (2011). *Francuska istorijska revolucija. Škola Anala 1929–1989*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Bowers, F. (1950). *Principles of Bibliographical Description*. Princeton: Princeton University Press.
- Bronte, E. (1967). *Orkanski visovi*. Beograd: Narodna knjiga.
- Burke, P. (2001). *New Perspectives in Historical Writing*. The Pennsylvania University Press.
- Certeau, M. de (2002). *The Practice of Everyday Life*. University of California Press.
- Chartier, R. (1989). Texts, Printing, Readings. In: Hunt, L. (ed.). *The New Cultural History*. University of California Press.
- Chartier, R. (1994). *The Order of Books: Readers, Authors and Libraries in Europe Between the 14th and 18th Centuries*. Stanford University Press.
- Chickering, R. (1993). *Karl Lamprecht. A German Academic Life (1856–1915)*. Atlantic Highlands: Humanities Press.
- Darnton, R. (1979). *The Business of Enlightenment: A Publishing History of the Encyclopédie, 1775–1800*. Cambridge, MA: Harvard Univ. Press.
- Darnton, R. (1982a). *The Literary Underground of the Old Regime*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Darnton, R. (1982b). What is the History of Books? *Daedalus* 111(3), 65-83.
- Darnton, R. (1982c). Work and Culture in an Eighteenth-Century Printing Shop. *The Quarterly Journal of the Library of Congress* 39(1), 34-47. https://culturahistorica.org/wp-content/uploads/2020/02/darnton-xviii_century_printing_shop.pdf.

- Darnton, R. (2007). "What is the History of Books?" Revisited. *Modern Intellectual History* 4(3), 495-508.
- Davidson, C. (1988). Towards a History of Books and Readers. *American Quarterly. Special Issue: Reading America*, 40(1), 7-17.
- Eisenstein, E. (1979). *The Printing Press as an Agent of Change*. CUP.
- Zemon Davis, N. (1975). *Society and Culture in Early Modern France*. Stanford: Stanford University Press.
- Lorens, D. H. (2014). *Ljubavnik Ledi Četerli*. Beograd: Plato.
- Makluan, M. (1973). *Gutenbergova galaksija: nastajanje tipografskog čoveka*. Beograd: Nolit.
- Monaghan, J. (1988). Literacy Instruction and Gender in Colonial New England. *American Quarterly. Special Issue: Reading America*, 40(1), 18-41.
- Murphy, A. (2021). *Shakespeare in Print*. Cambridge University Press.
- Robertson QC, Geoffrey. (2010). The trial of Lady Chatterley's Lover. *The Guardian*, 22. 10. 2010. <https://www.theguardian.com/books/2010/oct/22/dh-lawrence-lady-chatterley-trial>.
- Tanselle, G. T. (1979). *Selected Studies in Bibliography*. Charlottesville: University Press of Virginia.
- Feather, J. (1986). The Book in History and the History of the Book. *The Journal of Library History. Libraries, Books, & Culture I*, 21(1), 12-26.
- Finkelstein, D., & McCleery, A. (2005). *An Introduction to Book History*. New York: Routledge.
- Hall, D. (2007). What was the History of the Book? A Response. *Modern Intellectual History* 4(3), 537-544.
- Hardi, T. (1964). *Neslavni Jude*. Zagreb: Zora.
- Certeau, M. de (2002). *The Practice of Everyday Life*. University of California Press.
- Chartier, R. (1989). Texts, Printing, Readings. In: Hunt, L. (ed.). *The New Cultural History*. University of California Press.
- Chartier, R. (1994). *The Order of Books: Readers, Authors and Libraries in Europe Between the 14th and 18th Centuries*. Stanford University Press.
- Chickering, R. (1993). *Karl Lamprecht. A German Academic Life (1856-1915)*. Atlantic Highlands: Humanities Press.
- Willison, I. R. (2007). The History of the Book as a Field of Study within the Humanities. In: Lyons, M., Michon, J., Mollier, J. Y., & Vallottan, F. (eds). *Histoire nationale ou histoire internationale du livre et de l'édition? Un débat planétaire / National or International Book and Publishing History? A Worldwide Discussion*. Québec: Nota Bene.
- culturahistorica.org/wp-content/uploads/2020/02/darnton-xviii_century_printing_shop.pdf
- Darnton, R. (1986). First Steps Towards the History of Reading. *Australian Journal of French Studies* 23, 5-30.
- Darnton, R. (2007). "What is the History of Books?" Revisited. *Modern Intellectual History* 4(3), 495-508.
- Davidson, C. (1988). Towards a History of Books and Readers. *American Quarterly. Special Issue: Reading America*, 40(1), 7-17.
- Eisenstein, E. (1979). *The Printing Press as an Agent of Change*. CUP.
- Feather, J. (1986). The Book in History and the History of the Book. *The Journal of Library History. Libraries, Books, & Culture I*, 21(1), 12-26.
- Finkelstein, D., & McCleery, A. (2005). *An Introduction to Book History*. New York: Routledge.
- Gojković, N. (2016). Ketrin i Edgar Linton: neuspelo kroćenje goropadi. U: *Žanrovska ukrštanja srpske i anglofone književnosti – prevodna recepcija i književnoteorijska interpretacija I*. Novi Sad: Matica srpska.
- Gojković, N. (2018). Tako je pisano. U: Hardi, T. *Tes od roda D'Erbervila*. Beograd: Laguna.
- Hall, D. (2007). What was the History of the Book? A Response. *Modern Intellectual History* 4(3), 537-544.
- Hardi, T. (1964). *Neslavni Jude*. Zagreb: Zora.
- Lorens, D. H. (2014). *Ljubavnik Ledi Četerli*. Beograd: Plato.
- Makluan, M. (1973). *Gutenbergova galaksija: nastajanje tipografskog čoveka*. Beograd: Nolit.
- Monaghan, J. (1988). Literacy Instruction and Gender in Colonial New England. *American Quarterly. Special Issue: Reading America*, 40(1), 18-41.
- Murphy, A. (2021). *Shakespeare in Print*. Cambridge University Press.
- Robertson QC, Geoffrey. (2010). The trial of Lady Chatterley's Lover. *The Guardian*, 22. 10. 2010. <https://www.theguardian.com/books/2010/oct/22/dh-lawrence-lady-chatterley-trial>.
- Tanselle, G. T. (1979). *Selected Studies in Bibliography*. Charlottesville: University Press of Virginia.
- Willison, I. R. (2007). The History of the Book as a Field of Study within the Humanities. In: Lyons, M., Michon, J., Mollier, J. Y., & Vallottan, F. (eds). *Histoire nationale ou histoire internationale du livre et de l'édition? Un débat planétaire / National or International Book and Publishing History? A Worldwide Discussion*. Québec: Nota Bene.
- Zemon Davis, N. (1975). *Society and Culture in Early Modern France*. Stanford: Stanford University Press.